МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ

Григорій Возняк

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО

Кременецький гуманітарно-педагогічний
інститут
імені Тараса Шевченка

У статті описано основні віхи життя і діяльності видатного математика М. Чайковського, проаналізовано і уточнено факти з його життєвої і творчої біографії.

Микола Чайковський – частинка історії України. Знаючи життя і діяльність його, можемо собі уявити історію українського народу. Адже прожитий шлях професора Чайковського складний і тернистий, схожий на прожиті лихоліття українським народом. Він зробив великий вклад в українську науку і культуру. Микола Чайковський належав до того покоління української інтелігенції Галичини, що виховувалось на загальнолюдських ідеалах добра та справедливості.

Микола Чайковський – це і недалеке минуле. У 60-х роках XX ст. вчений, професор Львівського університету виступав на вечорах, ділився спогадами про своїх соратників – Володимира Левицького, Михайла Кравчука та Мирона Зарицького, талановитого фізика Івана Пулюя, українських письменників Івана Франка, Осипа Маковея та інших.

Дитинство. Бережани. Народився Микола Чайковський 2 січня 1887 р. у місті Бережани Тернопільської області. Батько Андрій (1856-1935) – за професією адвокат, за покликанням письменник, автор багатьох історичних повістей із тогочасного життя, громадський діяч. Мати Наталія (1860-1938) – вчителька. Брала активну участь у жіночому русі.

Будинок на вулиці Валовій у Бережанах, в якому проживала родина Чайковських.

У батьківській хаті було багато друкованого слова, що зародило у хлопця любов до книги та науки. У спогадах «Мої Бережани» Микола Чайковський писав:

«Я змалечку жив серед книг, вони стали для мене свого роду святістю. У батька була велика бібліотека – майже вся українська література, правда, її тоді не було ще занадто багато. Крім цього було в нас чимало польських, німецьких та російських книг.

Батьки мені дали здоровий організм і прищепили здорові моральні риси і любов до свого народу, обов'язок щиро працювати» [1, 2].

Навчався Микола у Бережанській початковій школі, а від 1897 до 1905 р. – у місцевій гімназії. Навчання приносило задоволення, особливо легко давалось вивчення мов – їх було в гімназії аж п'ять: українська (рідна), польська (друга крайова мова), німецька (в Австрії загальнодержавна) і дві класичні: латинська та грецька. Отже, у гімназії Чайковський здобув надзвичайний інтелектуальний скарб – знання кількох мов.

У цьому закладі Микола отримав глибокі знання з української та зарубіжної літератури. Ці предмети викладали відомий український літературознавець і письменник Богдан Лепкий та відомий мовознавець Іван Зілинський. Вони пізніше стали професорами Краківського університету.

Математикою зацікавився ще у молодших класах. Коли почав користуватися циркулем, то самостійно прийшов до висновку, що *сторона правильного семикутника, вписаного в коло, наближено*

дорівнює половині сторони правильного трикутника, вписаного в те ж коло; не знаючи, що це відкриття було відоме ще в X ст.

На розвиток математичних здібностей Миколи Чайковського значний вплив мав учитель математики Тадей Цвойдзінський – учень видатного математика Берлінського університету Веєрштрасса. Починаючи від 5-го класу, проводив з ним додаткові заняття, на яких і познайомив хлопця із початками математичного аналізу й аналітичної геометрії, теоретичної механіки й алгебри.

Великий вплив на Чайковського мав вчитель історії Степан Томашівський, пізніше асистент Львівського університету, а потім професор Краківського університету.

У сім'ї Чайковських було семеро дітей. Всі вони жили у злагоді та дружбі. Микола, як найстарший, був організатором всіх дитячих діянь. Коли у 1893 р. до Бережан приїхав мандрівний театр «Руська Бесіда», Микола (якому не було ще десяти років) почав писати театральні п'єси на різні теми.

У родині Чайковських у великій пошані була музика, до якої батьки заохочували своїх дітей.

Навчаючись у двох останніх класах гімназії, Микола Чайковський став диригентом учнівського хору гімназистів. З цього часу любов до музики та української пісні ніколи не покидала його.

Західна Європа. Ким бути? Микола Чайковський закінчив Бережанську гімназію з відзнакою у 1905 р. Настала пора вибору професії: Куди піти далі? Микола хотів стати математиком. Проте батьки не схвалювали його вибору. Бо тоді гімназії були переповнені учителями-математики.

Батько Миколи, один із найпередовіших галицьких адвокатів-українців, наполягав на тому, щоб син перейняв його адвокатську канцелярію. Тут вперше у житті молодий Чайковський не послухав свого доброго та розумного батька і пішов іншим шляхом. Зробив так, як вважав за потрібне. Микола бачив, що вчинив правильно: «*...бо якби сьогодні ще раз доводилось мені вибирати професію, то повторив би свій вибір – тільки, розуміється, багато розумніше вчився б*» [1, 8].

У перші дні жовтня 1905 р. М. Чайковський почав готуватись у далеку дорогу. Цікавими є його спогади про той період:

«*Я став студентом механічного факультету вищої технічної школи і почав ходити на заняття, які мені одразу не сподобались.*

Виклади математики були занадто елементарні – я чекав чогось глибшого...

Після канікул – у середині січня – повернувся я до Праги і там, без найменших труднощів, перейшов на філософський факультет університету – теж німецького – і до кінця навчального року слухав лекції математики та фізики. Там я був повністю задоволений, хоч і відчував, що у Празькому Німецькому університеті вчительські сили були доволі мізерні та мало їх було» [1, 8].

Прага. Знайомство з видатними земляками. Відень. У Празі Микола Чайковський зустрічається із своїми видатними земляками – талановитим фізиком Іваном Пулюєм та видатним біохіміком Іваном Горбачевським, які не мали можливості працювати на рідній землі.

«*Я з великою приємністю згадую, що, проживаючи в Празі в 1905-1906 рр., гостював кілька разів в обох наших видатних учених; такі відвідини були прийняті загально, бо ж українська колонія в Празі була доволі мало чисельна*» [1, 10].

Не задовольнив сподівань М. Чайковського і Празький німецький університет. Через рік він перейшов на філософський факультет Віденського університету (це був найбільший в Австрії і найславніший у німецьких краях навчальний заклад). Таким чином, у жовтні 1906 р. українець Чайковський опинився у Відні. Як бачимо, Микола Андрійович шукав такого вищого навчального закладу, в якому можна було б отримати глибокі знання з математики.

Середовище у Відні зовсім різнилося від того, яке було в Празі. У Відні була численна українська громада. Приїхавши туди, Микола одразу зайнявся громадською діяльністю, але це забирало в нього багато часу й енергії. Українці у Відні гуртувалися у кількох товариствах. Серед них «Січ», засноване в 1868 р., до якого належали майже без винятку всі українці, що вчилися у Відні; було два робітничі товариства: соціальне – «Поступ» і національне – «Родина».

Щодо викладання математики у Віденському університеті, то воно було поставлене на високому рівні. Хорошим лектором був Ф. Мертенс, який читав вищу алгебру й теорію чисел. Микола Чайковський завжди згадував цього математика з глибокою повагою. Практичних занять у тому розумінні, як вони є в наших вузах, не було; були тільки два математичні семінари, де пророблялися вправи, пов'язані з лекційними курсами, і де студенти читали свої реферати та доповіді. Ці заняття не були обов'язковими.

«*Надзвичайний професор Густав Кон був видатним геометром; він читав щороку чотиригодинний курс: наперемінно аналітичну та синтетичну геометрію... Лекції Кона були чи не найкращі за змістом і формою*» [1, 14].

Отже, студенти-математики мали з чого вибирати, хоча згодом Микола Андрійович напише, що він «... мало використав цю нагоду» [1, 15]. Шкодував ще й за тим, що поїхав до Відня, а варто було б поїхати до Німеччини, де працювали такі велетні, як Гільберт, Ландау, Кляйн та інші. Туди їхали для удосконалення в математиці учені з усіх частин світу. Там, у Геттінгені, стояв тоді на вершині своєї математичної слави один із найкращих математиків того часу Фелікс Кляйн – великий учений і реформатор математичного навчання. Це був не тільки видатний учений, а й талановитий педагог: він мав особливий дар підходу до своїх слухачів; умів бачити їхні здібності і скеровував їх у тому напрямі, в якому вони могли якнайуспішніше працювати.

Дисертація. Ми вже згадували, що улюбленим викладачем Чайковського у Віденському університеті був професор Мертенс, до якого він на початку четвертого курсу, прослухавши 120-годинний курс алгебри, звернувся з проханням підказати тему для докторської дисертації. Професор Мертенс порекомендував йому прочитати праці Каміля Фордана про розв'язування і запропонував йому тему «Про рівняння степеня p^2». Молодий математик наполегливо взявся за джерельні студії, вивчив усі спеціальні статті, що були у Відні. Але Чайковський був доволі сором'язливим, він не смів звертатися за допомогою до професора і тому самостійно довів усе до кінця і віддав у деканат як готову дисертацію. «Та вийшла осічка, «прогорів» на своїй надмірній «самостійності»: допустив одну помилку, через яку дисертація була відмінена» [1, 21].

Ця невдача сильно вразила молодого математика. Порадившись із батьками, невдовзі їде до Львова. Із жовтня 1909 р. стає студентом Львівського університету. У Львові йому вдалося виправити помилки у своїй дисертації і влітку захистити її.

Тернопіль. Перша посада. У вересні 1910 р. Микола Андрійович Чайковський обійняв свою першу державну посаду – заступника учителя в українській гімназії міста Тернополя.

Водночас він готувався до майбутніх іспитів і не цурався громадського життя.

Після першого року своєї педагогічної діяльності М. Чайковський склав докторські іспити. 18 липня 1911 р. отримав у Віденському університеті вчений ступінь доктора філософії.

Протягом наступного року учителювання готувався до вчительського іспиту. Микола Чайковський склав учительський іспит з математики та фізики 6 червня 1912 р.

Одруження. На навчання до Берліна. 16 липня 1912 р. Микола Андрійович одружився із Наталією Іларіонівною Тунівною. 12 жовтня 1912 р. проф. Чайковський отримав від австрійського міністерства освіти стипендію для наукового відрядження до Берліна, куди виїжджає разом із дружиною. «Берлінський виїзд, – писав він, – був наче продовженням нашої пошлюбної подорожі» [1, 30].

Академічний рік у Берліні Микола Чайковський проводив разом із ще одним міністерським стипендіатом – психологом Степаном Балеєм із Тернопільщини.

Хоча у Берліні Чайковський мав змогу слухати лекції багатьох відомих математиків, проте він зізнається: «Мій побут у Берліні не дав мені тих результатів, яких я сподівався; на мені тяжіло ярмо самоука, я не пройшов ніякої школи, не бачив шляхів, якими мені треба б іти, щоб чогось добитись; не знав, з чим конкретно звернутись до моїх професорів. Все ж таки мій загальний математичний світогляд та математична культура значно поширились» [1, 31].

Наступних 1913–1914 рр. Микола Чайковський перебував на посаді іспитованого вчителя австрійської гімназії.

17 жовтня 1913 р. М. Чайковського, одного з українців-математиків Галичини, було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка.

Перша світова війна. У роки Першої світової війни М. Чайковський із сім'єю спочатку емігрував до Відня, потім перебував на посаді у таборі полонених російських солдат у невеличкому містечку, що у провінції Горішня Австрія; «… тут я був офіційно перекладачем, а по суті працював у «просвітному відділі» «Союзу визволення України», який проводив просвітну та політичну роботу серед українців» [1, 38]. Так прожив до початку 1917 р.

У лютому 1917 р. шкільна влада відкликала Миколу Андрійовича до вчительської праці і призначила до реальної школи у Раві-Руській.

Кам'янець-Подільський університет. У 1918 р. гетьманський уряд України П. Скоропадського відкрив Кам'янець-Подільський

державний український університет. Розпочавши формування викладацького складу цього університету, міністр освіти М. Василенко, ректор І. Огієнко не могли одразу знайти потрібну кількість викладачів. Довелося звертатися по допомогу у різні куточки України. І. Огієнко поглянув і на Галичину, де було чимало здібних людей з вищою освітою, науковими ступенями європейського рівня.

У жовтні 1918 р. Міністр освіти М. Василенко запросив на роботу молодих учених-галичан. Серед них були історик Іван Крип'якевич, хімік Юліан Гірняк, фізик Володимир Кучер і математик Микола Чайковський. 12 жовтня доктору філософії Миколі Чайковському була надана посада приват-доцента на кафедрі чистої математики (алгебра і аналіз) фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського університету.

У квітні 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР виділила університету кошти на придбання обладнання під майбутню друкарню. Рада професорів вирішила відрядити до Галичини, а потім і до Чехії Д. Дорошенка (колишній міністр закордонних справ гетьманського уряду, пізніше доцент Кам'янець-Подільського університету) і М. Чайковського. Вони повинні були закупити верстати, шрифти, фарбу тощо. Однак виконати доручення не вдалося. 13 вересня 1919 р. з Відня М. Чайковський писав до І. Огієнка: «Українські гривні за кордоном не мають офіційно установленого курсу, а без європейської валюти продати друкарське устаткування ніхто не хоче» [2, 13].

У зв'язку з воєнними подіями Микола Чайковський не зміг повернутися у Кам'янець-Подільський. 19 листопада 1919 р. на засіданні правління навчального закладу Миколі Чайковському оголосили подяку за те, що з-за кордону він передав у музей мистецтва невелику нумізматичну колекцію (40 монет, 77 паперових знаків).

Хорова капела Олександра Кошиця. У Відні доля пов'язала українського математика Чайковського із хором Олександра Кошиця. У своїх спогадах він пише:

«Коли наша університетська місія розпалася, я став безробітним. Я не мав змоги вернутись ні до Кам'янця, ні до Галичини, бо там польська влада могла переслідувати мене за те, що я деякий час був повітовим комісаром у Раві-Руській за української влади...

Тоді то й звернувся до мене Олекса Приходько з пропозицією, щоб я взяв на себе функції адміністратора Капели на час її поїздки по Європі, бо він сам зайнятий дипломатичними та фінансовими справами. Я з радістю на це погодився» [3, 10].

Таким чином, впродовж восьми місяців (серпень 1919 – квітень 1920) Микола Андрійович був найближчим помічником Кошиця. До обов'язків Чайковського входило: організовувати переїзд Капели з місця на місце, дбати про організацію концертів на місцях та про побутові справи співаків.

Маршрут Капели, в якому український математик брав участь, був такий:

Австрія – серпень-вересень 1919;
Швейцарія – жовтень-листопад 1919;
Франція – листопад 1919 – січень 1920;
Бельгія й Голландія – січень 1920;
Лондон – лютий 1920;
Бельгія – березень 1920;
Берлін – квітень 1920 [25, 32].

У Берліні Чайковський розпрощався з Капелою.

«*Українська республіканська Капела, яка мала виїхати в турне по Європі, повинна була, перш за все, виступити в Парижі, де відбувалася Мирова Конференція, і піснею мала вплинути на твердолобих членів конференції (так висловився Микола Чайковський), щоб вони визнали самостійну Україну, незалежну ні від Польщі, ні від Росії*» [3, 45]. Але поки Капела переборола ряд перешкод і дійшла до Парижа, конференція закінчилася. Самостійність провалилася. Манукт на Західну Україну отримала Польща, а на Придніпровську – Росія. Проте хорова Капела виконала не менш важливу, не передбачену місію. Вона познайомила Європу з українською піснею. Зробила заслужену рекламу – на самобутній музичній культурі талановитого народу, про який, завдяки жорстокій політиці царського уряду і «батьківській» опіці Габсбургів, світ нічого не знав. І тільки подорож Капели Європою змінила погляд європейців на Україну.

Таємний університет і приватні школи. У 1922 р. Микола Андрійович отримав запрошення від львівської громадськості викладати математику в існуючому тоді таємному (нелегальному) приватному українському університеті. У цьому закладі Чайковський працював два роки.

Сім'я М. А. Чайковського: дружина Наталя, дочка Катерина, син Юрій (1922 р.).

Паралельно математик працював у приватних школах, зокрема проводив заняття у жіночій гімназії, а також читав кількагодинні курси в німецькому ліцеї та у торговельній школі товариства «Просвіта».

З 1 жовтня 1924 р. М. Чайковський – директор приватної гімназії в Яворові, а через три роки переходить на таку ж посаду в гімназії Рогатина.

Однак працювати стає все важче. Місцева влада безцеремонно втручається у навчальний процес, відбуваються всілякі політичні утиски щодо українців у панській Польщі. До того ж учений не мав змоги займатися улюбленими науковими дослідженнями.

Заробітну плату виплачували у гімназії не завжди. Дочка Чайковського Катерина згодом згадує: «*Пам'ятаю, що ми тоді брали продукти харчування в одному магазині «на книжку», це значить, що крамар записував усе взяте у спеціальний блокнот, а коли з'являлися гроші, мама за все розплачувалась. Але ми, діти, цього нічого не відчували. Найважче було мамі, якій треба було всіх нагодувати, одягти, взути, пожуритися за неприємності, які випадали на долю батька…*»

За Збруч. Одеса, СРСР. Надія на зміни була лише у випадку еміграції за кордон. Адже маючи значні наукові здобутки в математиці та неабиякий педагогічний хист, українець Микола Чайковський в умовах панування польського шовінізму в Східній Галичині не міг мріяти про роботу у вищій школі на рідній землі. Все частіше з'являється думка про другий берег Збруча; думками математик лине в Радянську Україну, де стрімко розвиваються національна культура і наука.

Листуючись із київським професором-математиком Михайлом Кравчуком, якого 14.05.25 р. обрали дійсним членом НТШ, а згодом дійсним членом і вченим секретарем Всеукраїнської академії наук, М. Чайковський мріє про переїзд у Країну Рад. Своїми листами Михайло Пилипович заохочує його до цього. З допомогою академіка Кравчука Чайковського було обрано на посаду штатного доцента у Київському інституті народного господарства (але оскільки інститут не міг забезпечити вченому повної ставки, то його на цю посаду не запросили) [3, 105].

Але, незважаючи ні на що, учений подав заяву на ім'я Одеського ІНО про надання йому посади професора математики у цьому інституті. Він здобув перемогу у конкурсі й нарком освіти Скрипник запропонував йому цю посаду.

Уже в 1929 р. Миколу Чайковського запрошено на посаду професора математики Одеського інституту народної освіти.

Їхав М. Чайковський в Одесу з високо піднесеним настроєм. Даремно деякі люди говорили: «Чого він їде у те більшовицьке пекло!» Його батько, Андрій Якович, нібито підтримував сина. Микола Андрійович каявся, згадуючи про своїх найдорожчих людей – батьків:

«*Покинув я їх може й егоїстично, не рахуючись з тим, що вони не бажали нашого від'їзду за Рубікон. Коли ми прощалися з ними, якось не думали, що, може, це наша остання зустріч. А воно так і сталося. Про смерть батька я довідався, коли був «у стані невагомості» і до мене приїхав мій син «на побивку», йому написали з дому, а вістка прийшла до них з Галичини вже багато пізніше, після смерті та похорону... І я навіть не міг поплакати, коли отримав цю печальну вістку...*

А про смерть матері – то навіть не пам'ятаю, коли я довідався. Моя сім'я отримала вістку з Галичини в важкий для них час, коли їх виганяли з Одеси. Вони навіть не знали, куди їм податись. Моя дружина таким же шляхом довідалась про смерть своєї матері. Ось так-то в нашій відсутності відійшли від нас наші найдорожчі» [3, 107].

Варто подати спогади математика про період перебування в Одесі:

«*З 1 жовтня 1929 р. я почав працювати в ІНО. Тодішній Інститут Народної Освіти, в який був перетворений за наркома Гринька колишній Новоросійський університет, складався з двох*

факультетів: професійної освіти та соціального виховання. Факультет професійної освіти (профос) готував учителів технікумів, а факультет соціального виховання (соцвих) – учителів неповної середньої школи; навчання на профосі було чотири, а на соцвиху – три роки. Крім цього, соцвих мав два національні сектори: німецький та єврейський. Професори поділялися на першу та другу категорії; мені міністерство признало першу категорію з тижневим навантаженням 7 годин» [3, 107].

Напружена організаторська, викладацька та громадська робота в Одесі не завадила Чайковському займатися й наукою. Він публікує в академічному журналі статті «До теорії дискримінанта алгебраїчного рівняння», «Про зчисленість множини раціональних чисел», видає цінну для історії вітчизняної математики «Українську математичну наукову бібліографію (1894-1927)». Разом із Михайлом Кравчуком працює над складанням підручника з вищої алгебри, перекладає з німецької на українську першу частину «Елементарної математики» Фелікса Клейна. Разом з колективом авторів готує «Робітну книжку з математики для інституту соціального виховання» (інститути, що готували викладачів середніх шкіл).

Перший рік учений-математик викладав на профосі вищу алгебру, інтегральне числення, теорію ймовірностей, а на соцвиху – математичний аналіз. Доводилось викладати також ті ж самі дисципліни і на німецькому секторі тільки німецькою мовою.

Із студентами працювати було нелегко, згадує Микола Андрійович: «*...мене вважали якимось «зайдою» з буржуазного світу, бо вважали нас буржуями – ми приїхали з-за кордону в порядних костюмах, а в Союзі була на той час важка ситуація з одягом; та й ще панувала тенденція «спрощення», пролетаризації життя: не сприймали краватки, шлюбні обручки, непристойно було танцювати, поцілувати жінці руку; потрібно було остерігатися таких «буржуазних пересудів». Усе це спотворювало навколо мене таку атмосферу, в якій я почувався надзвичайно важко*» [3, 116].

Та й незнання радянського способу життя дошкуляло математикові, бо, як пише він сам: «*Я приїхав на Радянську Україну з «іншого світу», не розумів того, що в ньому діється, зовсім був незнайомий з творами класиків марксизму-ленінізму. Знав тільки, що Радянський Союз прямує до знищення експлуатації людини людиною, до побудови нового ладу на основі рівності всіх людей, але як воно все це відбувається – це мені було невідомо та незрозуміло...*» [3, 125].

У другому семестрі наркомос подав ініціативу про реформу ІНО. У зв'язку з цим в Харкові було скликано нараду. На неї ректорат делегував М. Чайковського. Це була перша у його житті нарада у радянській центральній установі. Саме тут Микола Андрійович познайомився з М. Кравчуком.

Наслідком цих нарад було скасування інститутів народної освіти, а на їхнє місце прийшли два окремих інститути – інститут професійної освіти та фізико-хіміко-математичний інститут.

Навесні 1930 р. змінилося керівництво Одеського ІНО. Було скасовано титул ректора. Його було названо директором. Новий директор ІНО Арсен Клочко запропонував Миколі Чайковському організувати новий фізико-хіміко-математичний інститут. Ця робота зайняла у нього багато часу. Довелося формувати штат для трьох факультетів: фізичного, хімічного, математичного; «вибивати» приміщення, організовувати вступні іспити тощо.

Йому довелося виконувати функцію заступника: тимчасово виконуючого обов'язків директора.

Проживаючи в Одесі, український математик кілька разів виїжджав до Харкова, де тоді був наркомос, до Києва – на республіканський з'їзд секції наукових робітників, до Академії наук; був у Москві на Всесоюзному з'їзді секції наукових робітників, у Ленінграді, отримуючи на це короткотермінові наукові відрядження.

Микола Чайковський, після дворічної роботи без відпустки, просить директора інституту надати йому двомісячну відпустку.

Після відпустки Микола Чайковський пише заяву про звільнення з посади завідувача навчальної частини інституту [4, 8].

Про свою наукову діяльність в Одесі учений 16 червня 1932 р. в листі, адресованому Володимирові Левицькому, пише: *«Насамперед хочу висловити співчуття, що у Вас складаються так несприятливо обставини, що культурно-наукове життя через фінансову кризу мусить завмирати. Ми тут аж задихаємось в роботі й не можемо справитись із нашими завданнями вчасно, бо мало в нас культурних сил, у Вас культурне безробіття... Моя головна робота тепер – поза лекціями – переважно літературно-підручникова. Віддав переклад першої частини Кляйнової «Елементарної математики», додавши до неї багато різних історично-біографічних коментарів. Редагую переклад Кнопової «Теорії функції...»* [5, 145].

Єдиним зв'язком М. Чайковського з родиною були листи. Десь у його серці ятрилися докори сумління, що одірвався від рідного

родинного гнізда. Це ми побачимо в листах Миколи Чайковського до батька, в яких він писав:

«*Тату мій любий, рідні мої! Я знаю, як Вам важко. Між мною і Вами – державний кордон, хоч всі живемо на українській землі. Що мене примусило емігрувати до Радянського Союзу? Цього не скажеш одним словом. Не опишеш в одному листі. Бажання працювати для свого народу може змусити чоловіка на неймовірний крок. Там, дома, я не мав можливості працювати для народу. Її в мене відняли. Хто? Ви самі ліпше знаєте того «хто»...*

Тепер мій дім тут, у сонячній Одесі, у державному університеті, де вільно звучить наша мова, де студенти й професори – свояки мені й брати. Як тут добре, як вільно – і у фізичному, і в духовному розумінні слова. Я часто, майже щодня, буваю коло моря і вдивляюсь у його простір. Вдивляюсь і наче чую ваші, тату, розповіді про козацькі чайки, які наганяли страх на мусульманський світ. Ех, тату, який жаль, що тут, на Великій Україні, немає Вас, який жаль, що Збруч перерізав надвоє наше серце, нашу культуру.

У мене є все: кафедра, студенти, воля, море. Немає лише Вас. Нема спокою в серці. Присилайте, тату, все, що друкуєте. Хотів би перечитати дещо із старого, наприклад «На уходах», – я найбільше люблю цю вашу повість. Мені ввижається, ніби навколо мене далекі нащадки Тараса Партиченка – вони приїхали із степів придніпровських та чорноморських...» [6, 155].

Гулаг. Біломорканал... Соловки... 1933 рік – час розгулу сталінського терору – змішав поняття правди і кривди, добра і зла, милосердя і глуму.

У спогадах «Моя автобіографія» проф. Чайковський пише:

«*Нарешті 19 березня 1933 року. У понеділок, коли я йшов після лекцій у наукову бібліотеку, до мене підійшов якийсь чоловік, запросив до машини і повіз у ДПУ, а там мені заявили, що я арештований. Тоді й закінчився перший період того життя, що тривало 45 років і 3 місяці*» [1, 83].

Миколу Чайковського, протримавши кілька місяців в Одесі у в'язниці, рішенням трійки при комісії ДПУ УРСР від 10 листопада 1933 р. засуджено до 10 років виправно-трудових таборів. Він був ув'язнений за сфабрикованою справою УВО (Українська військова організація).

Кримінальна справа М. Чайковського містить 145 сторінок [7]. У справі містяться свідчення вченого, документи генеральної прокуратури СРСР, клопотання про помилування.

Фото М. Чайковського в таборі ББК.

Після висновку військового трибуналу Одеського військового округу Миколу Чайковського перевезли на північ у місто Кень у Карелії, над річкою Кень, що впадає в Біле море.

Туди переїхала й сім'я математика. Там був табір сумнозвісного Біломоро-Балтійського каналу (ББК), де Микола Чайковський мав перебувати. Сім'я знайшла притулок в одному з приватних будинків.

З початком війни математика перевезли в Архангельську область, де він пробув до кінця свого ув'язнення – до березня 1943 р.

У таборах були страшні умови. Невільники жили у жахливих умовах. Лариса Крушельницька пише: «*Микола Чайковський розповідав мені, що галичани на Соловки були привезені протягом 1935 р: Лесь Курбас – з медвежої гори, наші – з ББК. Крім Влодзі й діда Антона Крушельницького, він нікого не бачив, тому був переконаний, що Богдан і Остап загинули на будівництві каналу: невільники часто ставали жертвами нещасних випадків, тонули під час прориву дамб, їх свідомо топили на баржах. Остап і Богдан зникли з його очей у вирві цих катастроф*» [8, 126].

Таким способом сталінська машина забирала все більше людей, але тільки небагатьом з них вдалося вижити, повернутись додому. Микола Андрійович Чайковський – єдиний з галичан, хто вижив, пройшовши «Біломор» і Соловки [9, 46].

У 1943 р. Микола Андрійович повернувся із заслання.

Робота українського математика після повернення на волю почалася у Томську. Він мав надію працювати в одному з численних тамтешніх вищих навчальних закладів. Проте, після приїзду в Томськ

вчений зумів знайти роботу тільки у середній школі № 1, де з 1 квітня 1943 р. почав викладати фізику. На вищу посаду йому, людині без документів, з посвідченням про відбуття десяти років таборів, не можна було сподіватися.

Робота не сподобалась, бо «*...це була школа для дітей «сильних цього світу», – страшне збіговище розбалованої «галайстри». Довго я там не витримав і після двох місяців «з тріском» вилетів. Тим часом знайшов собі посаду лаборанта кабінету математики в педагогічному інституті з мізерною зарплатою 350 крб. І тут я довго не втримався, бо декан (фізик) заставляв мене і лаборантку-фізичку перевозити фізичну апаратуру з одного приміщення в інше; бувало, треба було запрягатись у звичайний віз і тягти його по горбоватій дорозі*» [5, 147].

Зрозуміло, що Чайковський не вимагав легкої праці, а поваги до себе, як до особистості.

Покинувши пединститут, Микола Андрійович влаштовується викладачем математики у вечірньому технікумі на кульковопідшипниковому заводі. Але це теж його не задовольнило.

Пізніше він перебрався в сумнозвісний тепер Семипалатинськ у Казахстані.

У 1943 р., прочитавши в «Учительской газете» про конкурс на посаду доцента математики в Семипалатинському пединституті (Казахстан), учений подав туди заяву і отримав звідти виклик. У Семипалатинську Микола Андрійович Чайковський працював з листопада 1944 до 1947 р. Ректорат Семипалатинського педагогічного інституту відправляє документи Миколи Чайковського в Казахський університет на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук [4, 9].

Після цього він переїхав до Уральська (що теж у Казахстані), де від 1947 до 1954 р. працював в Уральському педагогічному інституті.

«Зустріч зі своїм дитинством – Бережанами». У травні 1954 р. М. Чайковський приїздить на Україну, відшукує своїх родичів, друзів, зустрічається зі «своїм дитинством» – Бережанами. З великим зворушенням згадував він тоді свою дитячу фразу: «Ні за які скарби світу не віддав би я Бережан», яку ще на початку цього століття написав у домашньому творі «Бережанський став». Прочитавши цю фразу, його вчитель польської мови щиро сміявся з ентузіазму юнака [6, 162].

У Миколи Чайковського велике бажання працювати у вищому педагогічному закладі на Україні. Він бере участь у конкурсах на заміщення вакантних посад в інститутах Києва, Вінниці, Миколаєва, Херсона, Івано-Франківська. Всюди отримує відмову через своє «минуле». Так було аж до листопада 1956 р., коли М.А. Чайковський одержав постанову про реабілітацію, підписану прокурором Одеського військового округу. Процитуємо: «*Ваша справа припинена, і Ви – реабілітовані. Постановою Військового трибуналу 13 листопада 1956 р. справа, за якою ви були засуджені в 1933 р., припинена за необґрунтованістю звинувачень*. (Основание: уголовное дело № 5030-П, хранящее в УСБУ по Одесской области)» [4].

Лише після реабілітації М.А. Чайковського зарахували на посаду доцента Львівського педагогічного інституту, де працював до об'єднання цього закладу з Дрогобицьким пединститутом.

Далі з 1961 р. працював доцентом, а потім професором Львівського університету ім. І. Франка. З новим натхненням проф. Чайковський продовжує розробляти свою основну тему – проблему геометризації шкільної алгебри. Микола Андрійович вивчає роль математики в естетичному вихованні учнів, пропагує значення історичного елементу в шкільній математиці.

Повернення на Україну додало вченому нової енергії та натхнення. «*Роки роботи у Львівському педагогічному інституті були найбільш продуктивними в моєму житті*», – говорив М. Чайковський. Знову починає багато писати спогади, про Івана Франка, Андрія Чайковського.

Вихід на пенсію. І знову праця. Вихід на пенсію 1965 р. зовсім не означав, що Микола Андрійович пішов на заслужений відпочинок. М. Чайковський був людиною працелюбною, відповідальною перед суспільством, не байдужою до науки і педагогіки. Він продовжував бадьоро і продуктивно трудитися на ниві математичної освіти – своїм талановитим пером, своїм переконливим словом.

Микола Андрійович залишив добрий слід у душах своїх студентів і людей, з якими він спілкувався. У цьому ми переконалися після ювілею з нагоди 80-річчя з дня народження і 50-річчя педагогічної діяльності видатного українського фізика у 1967 р. Про це свідчать усні привітання, телеграми, листи, матеріали в газетах та журналах.

Час минав, сил у професора ставало все менше, бо ж, мабуть, залишили слід нелегко прожиті роки. А планів було ще багато (як він любив говорити: «у мене ще «гук» роботи»). Сподівався, що як трохи

відпочине, то сил прибуде. Ось ще кілька слів з одного листа: «*А я вже іноді почуваю себе втомленим і вичерпаним... Треба мені трохи відпочити. Ось ми й незабаром вибираємося на Дніпро, до Канева, де тепер живе наша дочка. Може, там атмосфера Тарасових місць та води нашого Батька-Славутича повернуть мені ще трохи бадьорості та працездатності!*» Підірвала його здоров'я та погіршила самопочуття смерть дружини у 1967 р. Катерина Миколаївна у своєму листі згадує: «*Проте працював до останніх днів свого життя. Пам'ятаю: він лежав уже невиліковно хворий, незадовго до смерті, коли йому вже навіть важко було говорити... а він ще давав консультації якомусь дисертантові. Я приїхала до нього десь у перші дні жовтня. Він розумів, що це його останні дні. А мені говорив: «Так хочеться ще жити!»*

Студенти, колеги по роботі високо цінували методику викладання професора, його лекції були проблемні, полемічні. Як вчений, він прагнув завжди самовдосконалюватись, і ці якості над усе цінував у молоді.

З ним завжди було цікаво. Він так багато знав! Знайомі дивувались: «Та це справжня «ходяча енциклопедія»! Мабуть немає питання на яке б він не зміг відповісти!» Так, він знав дуже багато, бо все своє життя вбирав ці знання. «Після його смерті, – пише Катерина Чайковська, – хтось сказав: «Як жаль, що всі ці знання пішли з ним в могилу». Від себе додамо: «Однак його ідеї, теорія, гарні поради переживають десятиліття і виховують українське покоління».

Відійшов із життя Микола Андрійович 7 жовтня 1970 р. На Личаківському кладовищі біля скромної могили зупиняються відвідувачі. Кладуть квіти, схиляють голови. Тут похований М. Чайковський – вчений, громадський діяч і патріот. Пам'ять про нього живе в серцях українських людей.

Література

1. Чайковський М. А. Моя автобіографія // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 2. – 83 с.

2. Завальнюк О., Конет І. Микола Чайковський – доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету // Матеріал наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського вченого, математика Володимира Левицького. – Тернопіль, 1997. – С. 11-13.

3. Чайковський М. А. Спогади про українську хорову капелу Олександра Кошиця (1919–1920 рр.) та свою роботу в Одеському інституті народної освіти

(1929–1933 рр.) // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 4. – 120 с.

4. Особові документи Миколи Андрійовича Чайковського // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 28. – 26 с.

5. Пташник Б. Й. Микола Андрійович Чайковський (1887–1970) // Нариси з історії природознавства і техніки. – Випуск 41. – Київ: НАНУ, 1994. – 160 с.

6. Пташник. Б. Й. Життя для народу // Аксіоми для нащадків: Збірник нарисів / Упор. О. К. Романчук. – Львів: Меморіал, 1992. – С. 142-169.

7. Кримінальна справа // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 39. – 145 с.

8. Крушельницька Лариса. Рубали ліс // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 118-131.

9. Возняк Г. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 128 с.